

SEFALETİN PSİKOLOJİSİ: YOKSULLUK ÜZERİNE KURAMSAL İLKNOTLAR

Aysel Gürel Kayaoğlu *

Özet: *Bu makale, yoksulluk hakkında, olası bir sosyal psikolojik yoksulluk araştırmasına zemin oluşturacak kuramsal bir çerçeve çizilmesini amaçlamaktadır. Yoksulluk, tarihsel koşullarla değişip farklı biçimler alsa da, çağımızda hala toplumların en önemli sorunu olmaya devam etmektedir. Makalede, ilkönce, yoksulluğun nasıl tanımlanacağı ve bu konudaki güçlükler tartışılmıştır. Makalenin içeriğinden de görülebileceği gibi, çok boyutlu ve karmaşık bir sosyal olgu olarak yoksulluğu farklı biçimlerde anlamlandırmak olasıdır. İkinci olarak, sosyal psikoloji disiplinde, birincil olarak yükleme paradigması içinde yapılmış yoksulluk çalışmalarına kısaca değinilmiş ve bu literatürün zayıflıkları üzerinde durulmuştur. Son olarak, söylem psikolojisinin yanısıra, sosyal kimlik kuramının da, anaakım yaklaşımlardan farklı ve daha eleştirel bir perspektif sağlayacağından hareketle, sosyal kimlik kuramının bir yoksulluk çalışması için ilişki kurulabilecek temel öncülleri verilmiştir.*

Anahtar Sözcükler: *Yoksulluk, sosyal psikoloji, yükleme kuramı, sosyal kimlik kuramı.*

PSYCHOLOGY OF POVERTY: PRELIMINARY THEORETICAL NOTES ON POVERTY

Abstract: *This paper aims to draw a theoretical frame on poverty, which can provide a base for a possible social psychological poverty research. Even though poverty has been changed with historical conditions and taken different forms, it is still to be the most important problem of societies in our age. In the article, first, it is discussed that how poverty can be defined and what the difficulties to define the concept. As can be seen from the text, it is possible to make sense of poverty as a multidimensional and complex phenomenon in different ways. Second, poverty research carried out within attributional paradigm in social psychology discipline has been briefly dealt with and weaknesses of this literature has been examined. Finally, having considering social identity theory along with discursive psychology, provide different and more critical perspective than mainstream approaches on poverty, the paper particularly draws on basic premises of social identity theory which help to establish a relationship with a poverty study.*

Keywords: *Poverty, social psychology, attribution theory, social identity theory.*

* Yard. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi, İletişim Bölümü.

SEFALETİN PSİKOLOJİSİ: YOKSULLUK ÜZERİNE KURAMSAL İLKNOTLAR

Giriş

Modern-öncesi zamanda da varolan toplumsal bir olgu olarak yoksulluk, modern zamanlarda varlığını yeni formlar alarak sürdürmektedir. Bugünkü haliyle yoksulluk, çağımıza damgasını vuran küresel düzeydeki neo-liberal politikalar çerçevesinde anlaşılacak durumundadır (Koray, 2001). Günümüzün sosyo-ekonomik gerçekliklerini hesaba katmadan, yoksulluğu kader ya da yoksul insanların yetersizliği olarak görmek, yoksulluğu anlamlandırma çabasındaki sosyal bilimciler için havanda su dövmek ya da belki daha kötüsü "gerçekleri çarpıtma" ya da Koray'ın(2001) Chossudovsky'den ödünç aldığı ifadeyle "gerçekleri stilize etme" gibi bir amaca hizmet etmek anlamına gelecektir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu yaklaşımın tam zıddı olarak, yoksulluğu salt bir ekonomik kategoriye indirgemek, aşağıda da gösterilmeye çalışılacağı gibi yoksulluğun başkaca anlamlandırma olanakları olduğunu gözden kaçırmak olacaktır.

Yoksulluğu ekonomik bir olgu olarak anlamlandırdığımızda, asıl ilginç gibi görünen, "paranın gücünü yitirdiği" ve "bilgiçağı"na girdiğimiz söylemi bunca yaygınlaştırılmışken, hala yoksulluk hakkında konuşma, yazma ve çalışma gerekliliğini hissetmemizdir. Diğer bir deyişle, bir yandan, dünyada üretim artması, teknolojiye gelişmeler vb. ile zenginliğin çarpıcı boyutlara ulaştığı gözlenirken, öte yandan da aynı derecede çarpıcı sefalet manzaraları izlememiz paradoksaldır. Örneğin, Koray'ın (2001) aktardığına göre, 1980 sonrasında dünyadaki üretimin yüzde 50'den fazla artmasına karşın, nüfus artışı bunun çok altında kalmıştır. (1) Şu halde, çok kaba bir çıkarsamayla, ülkeler ya da bölgeler arasında eşitsizlikler üreten bir küresel sistemin bir madalyonun iki yüzü gibi zenginliği ve yoksulluğu eşzamanlı üretmesidir sözkonusu olan.

Türkiye'deki manzaranın da genel dünya ölçeğindeki kadar farklı olmadığı görülecektir. Son yıllarda, ama özellikle 2001 Şubat krizinden beri televizyon ve gazetelerde yoksulluk görünüşleri hiç eksik olmadı. Televizyonların ana haber bültenlerinde anlık acıma duygularımıza seslenerek, birey ekseninde örülmüş dramlarla yoksulluk "tüketilse" de, yaşanan son ekonomik krizlerin ülkemizde zaten var olduğunu "bildiğimiz" yoksulluğu daha fazla keskinleştirdiğini, ona yeni boyutlar kattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Son zamanlarda sözcük dağarcığımızı katılan o popüler deyimle, "öteki Türkiye" hala gündemimizdir.

Yoksulluğu Anlamlandırmak

"Dışarıdan bakışla", Can'ın (2001) ifade ettiği üzere, kafamızı çevirip baktığımızda kolayca göreceğimiz, cisimleşmiş, homojen bir sosyal kategori -

aslında bütün toplumsal olgular gibi- olmaması, "içeriden bakışla" toplumun büyük çoğunluğunun kendini aynı anda "koyabileceği" ya da "koymayabileceği" ölçüde görelilik taşıyan bir kategori ve zamana duyarlı bir olgu olması, yoksulluğun çeşitli ölçütler ekseninde yapılan tanımlama girişimlerini kırılan bir hale getirmektedir.

Yoksulluk hakkında yapılabilecek diğer bütün nitelermeler bir tarafa, herşeyden önce, yoksulluğun sosyal bir problem olduğu saptamasının altı çizilmelidir. Ancak, diğer pekçok sosyal problemin tersine, yoksulluğu bir sosyal problem olarak tanımlamak ve kabul etmek yeterli değildir. Yoksulluğu her zaman, kendisine karşı eyleme geçilmesi, bir takım çözümler üretilmesi gereken bir olgu olarak düşünme eğilimindeyiz. Dolayısıyla, yoksulluk kaçınılmaz olarak ahlaki bir olgudur da. Meseleye böyle bakınca, yoksulluğu "sosyal problem" olarak ele alanların, ister politikacı olsun isterse bilim insanı olsun, problemin tedavisine yönelik sağaltıcı birtakım yolları ima etmeleri hiç şaşırtıcı değildir. Ulusal ya da uluslararası ölçekte resmi ya da gönüllü kuruluşların yoksulluğa yönelik hazırladığı projeler ve yardım kampanyaları hepimizin malumudur. Oldukça naif bir perspektiften, problemi çözmeyi ya da hafifletmeyi amaçlayan bu çabalar gayet meşru ve masum görünse de, Alcock'un (1993) belirttiği üzere, yoksulluğu önleme ya da azaltma projelerinin kendisi, problemi yeniden şekillendirmekte, ona yeni boyutlar katmaktadır. Bu çabaların bizzat kendisi, problemin tanımının bir parçası haline gelebilmektedirler.

Friedmann (2001) yoksullukla ilgili görüşleri dört başlık altında incelemektedir: Bürokratik görüş, moralistik görüş, akademik görüş ve 'yoksulların sesi'. *Bürokratik görüş*, yoksulları istatistiksel oranlara hapseden ve onları sayıya dönüştüren bir yaklaşımdır. Gelir miktarı ya da tüketilen günlük kalori miktarı gibi nesnel ölçütlerin kullanıldığı bu yaklaşımda "mutlak yoksulluk" ve "görelî yoksulluk" kategorileri ayırılmaz. Dünyadaki yoksulluğu saptamak ve karşılaştırmalar yapmak için kullanılan mutlak yoksulluk kategorisi, bir kişinin ya da hane halkının tanımlanan asgari temel ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli gelirin belirlenmesini içerir. Örnekleme gerekirse, Türk İş veya diğer sendikaların belirli periyodlarla yaptığı dört kişilik asgari mutfak harcaması miktarı gibi, rakamlarla belirlenen yoksulluk sınırıdır. Diğer yandan, görelî yoksulluk kavramı bir ülke içindeki yoksulluk durumuyla ilgili olarak kullanılmaktadır. Görelî yoksulluk, ülke içindeki ortalama gelirin belli bir oranı altında geliri olanları kapsar. Örneğin, Avrupa Birliği üyesi ülkelerde bu oranın ortanca gelirin yüzde ellisi altındaki geliri kapsadığı bildirilmektedir (İnsel, 2001).

Ulusal ve uluslararası resmi örgütlerce yaygın bir şekilde kullanılan mutlak ve görelî yoksulluk kategorileri pekçok yönden eleştirilmektedir (İnsel, 2001) ve yoksulluğa ilişkin yeni yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin, UNDP'nin "*insani yoksulluk*" kavramlaştırması böyle bir eleştireliliğin ürünüdür. İnsani yoksulluk, "iyi bir yaşam standartıyla özgür, onurlu, özgüvenli ve diğer insanlara da saygı duyabilir şekilde uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat sürdürebilme olanak ve seçimlerden mahrum olma" durumunu ifade etmektedir (Oruç, 2001; s.80). Erdoğan'ın (2001) da belirttiği gibi, yoksulluğu algılama ve

kavramlaştırmada karşımıza çıkan bu çabalar, yoksulluğa karşı mücadele politikalarının geçerliliğini değerlendirmede önem kazanmaktadır.

Friedmann'ın *moralistik görüş* olarak adlandırdığı yaklaşım, yoksulluğun ekonomi eksenli olmaktan ziyade toplumdaki çeşitli kültürel temsiller olarak kavranmasına ilişkindir. Böyle bir kavramlaştırmada, "kutsal yoksulluk", "tehlikeli sınıflar" ya da Türkiye için konuşmak gerekirse, Erdoğan'ın (2001) deyimleriyle "garibanizm", "kutsal mazlumluk" gibi kültürel temsillerden sözedilebilir. Örneğin, 19. yüzyıl burjuva söyleminde yoksullar, saldırgan, ahlaksız ve isyana hazırlıklı oluşlarıyla, tehlikeli sınıf addedilmişlerdir (Friedmann, 2001). Diğer yandan, Türkiye'de "kutsal mazlumluk" temsiline, Türk-İslam Sentezinin 'başarısı'nda, "baskıcı siyasal pratiklerin üretilmesine ve kitlelerce nevroitik biçimlerde içselleştirmesine" nasıl ideolojik bir zemin oluşturduğu, Erbaş'ın (1996:s.155) psikanalitik çözümlemesinde çarpıcı bir biçimde ortaya konulmuştur.

Friedmann'ın yoksulluğa ait görüşlere ilişkin yaptığı ayırımı da diğer bir kategoriye *akademik görüş* oluşturmaktadır. Friedmann'a göre, akademik görüşte yer alan yoksulluk kavramlaştırmaları, genel olarak yoksulları kendi dışındaki güçlerin kurbanı olarak algılamaktadır. Bu yaklaşım tarzı, yoksulluğun sorumlusu olarak yapısal koşulları görür. Psikolojik bir süreç olmaktan ziyade ekonomik bir süreç olarak "dışlanma" olgusu da, yoksulluğun farklı bir kavramlaştırılmasını temsil eder. Bu kavramlaştırmada "dışlanma", bazı grupların dolaşımdaki sermaye birikiminden dışlanması olarak anlaşılır. Oysa sosyal psikolojik bir süreç olarak "dışlanma"nın, yoksulluğun, toplumun diğer kesimleri ya da seçkinler tarafından aşağılayıcı, suçlayıcı bir ton barındıran bir söylem olarak görülmesi de mümkündür. Bu, bilişsel açıdan, yoksulların tekilliğini yok eden toptanlaştırıcı bir mantıkla, yoksulluğu belirli kalıpyargılar içine sıkıştırılması olarak da telaffuz edilebilir. İlginç bir biçimde Erdoğan'ın (2001) Simmel'den yaptığı alıntı, yoksulluğu tanımlamada yukarıda sözü edilen "dışlanma"dan farklı anlamlar içerse de, bir tür "dışlama" ya da "dışlaştırma"nın kaçınılmaz olduğunu ima etmektedir. Erdoğan'ın (2001) verdiği alıntı en azından kısmen, burada tekrar aktarılacak denli önemlidir. Simmel'in yoksulluk kavramlaştırmasına göre,

"...Yoksullar ancak yardım edildikleri andan itibaren, yoksullukla tanımlanan bir grubun parçası haline gelirler. Bu grubu birarada tutan şey, kendi üyeleri arasındaki etkileşim değil, bir bütün olarak toplumun ona karşı benimsediği kolektif tavidir... Yoksulluk, nicel bir durum olarak kendi içinde tanımlanamaz; ancak özgül bir durumdan kaynaklanan toplumsal tepki açısından tanımlanabilir... (s.9)"

Böyle bir bakış açısından, yoksulluk, bilişsel olarak olumsuz kalıpyargılar içermeyen ve fakat zorunlu bir "ötekileştirme" ile tarif edilir. Bu tarifi önemli bir doğurgusu, Erdoğan'ın anlamlı ve haklı bir biçimde uyardığı gibi, hem yoksulluğu anlama hem de önleme pratiklerinin, niyetlenen iyicil hedeflerle bir ve aynı anda "sembolik şiddet" üretebilir olmasıdır.

Friedmann'ın üzerinde en çok durduğu ve kendisinden hareketle -biraz da teknisist bir tarzla- yoksullukla mücadelede izlenecek stratejileri oluşturduğu yaklaşım "yoksulların sesi"dir.

Bu bağlamda kullanılan yetkinsizlik (*disempowerment*) kavramı, Friedmann'a göre yoksulluğun tarifi olarak sosyal, politik ve psikolojik boyutlarda karşımıza çıkar. Sosyal boyut, görelî olarak yoksul insanların geçimlerini sağlamak üzere üretim için gerekli kaynaklara ulaşmadaki yetersizliği; politik boyut yoksulların politik alanda yeterli bir biçimde temsil edilmemelerini ve psikolojik boyut, yoksulların değersizlik düşüncesini içselleştirerek otoriteye pasif bir şekilde boyun eğmeleri durumunu ifade etmektedir. Friedmann, sözkonusu üç boyuttaki yoksulluğu tersine çevirecek bir yetkinlik modeli önermektedir. Bu model, içinde sivil toplumu güçlendirme, yurttaşlık hakları gibi kavramları barındıran yeni bir toplum sözleşmesi oluşturulmasına ilişkin stratejileri belirleme girişimidir. Friedmann'ın yoksulluğu önleyici somut strateji geliştirme girişimleri bir tarafa bırakılırsa, üç boyutlu yetkinsizlik kavramlaştırması olarak "yoksulların sesi" ifadesi yoksulluğu anlamlandırma çabalarına katkıda bulunan bir metafor olarak da kullanılabilir. Daha açık bir anlatımla, bu, yoksulların "sesi" olmadığı, yoksulların kendilerini yoksul olarak konumlandıran güç ilişkilerinden azade bir söylem üretmedikleri anlamına gelmektedir. Paradoksal bir biçimde, yoksullar konuşamaz ve eğer konuşabiliyorlarsa yoksul olmaktan çıkmış demektirler (Erdoğan, 2001). Böyle bir yaklaşım bir yandan yoksulluğu anlamlandırma, diğer yandan yoksulluğu, çalışmasının nesnesi edinen sosyal bilimcinin de farkında olması gereken bir hususun vurgulanması bakımından değerlidir.

Sosyal Psikoloji ve Yoksulluk

Daha önce belirtildiği üzere, yoksulluk sosyal bir olgudur. Bu, kaçınılmaz olarak, yoksulluğun bir psikolojik boyutunun olduğu anlamına gelir. Ve dolayısıyla diğer sosyal bilimlerin yanısıra sosyal psikoloji literatürünün de bu konu hakkında bize bir içgörü kazandırması umulur. Ancak, ne yazık ki sosyoloji, ekonomi gibi disiplinlerle karşılaştırıldığında sosyal psikoloji disiplini bu konuda çok sınırlı bir birikime sahiptir. Sosyal psikoloji disiplinindeki problem, sadece yoksulluğa sınırlı bir ilgi gösterilmiş olması değil ama aynı zamanda yoksulluğun kavramsallaştırılma biçimidir.

Yoksulluk alanında yapılan sosyal psikolojik araştırmaların neredeyse hepsine hakim olan tek bir kuramsal paradigma vardır; yükleme kuramı. Bu kuramsal paradigma içinde yapılan ilk çalışmada (Feagin, 1972), Amerika'da yoksulluğun olası nedenleri hakkındaki açıklamalar araştırılmıştır. Çalışma sonunda, katılımcılardan elde edilen tepkiler bireyselci, kadercî ve yapısalcı olmak üzere üç grupta toplanmıştır: Bireyselci tepkiler, yoksulluktan, yoksul insanların bireysel özelliklerini, eğilimlerini (örneğin; tembellik vb.) sorumlu gören tepkilerdir. Kadercilik, yoksulluğun nedeni olarak kaderi ya da şanssızlığı sorumlu görmeyi içerir. Son olarak, yoksulluğun bireylerin eğilimlerinden değil sosyal adaletsizlik vb. gibi yapısal faktörlerden kaynaklandığını düşünenler, yoksulluğu toplumsal bir

olgu olarak kabul ederler. Feagin'in çalışmasının ardından son yirmi yılda Avustralya, Kanada, Hindistan, Britanya gibi çeşitli ülkelerde yapılan çalışmalarda (2), politik tercihler, milliyet ve gelir gibi çeşitli demografik değişkenlerin, insanların yoksulluğun nedenleri hakkında yaptıkları açıklamaları nasıl etkilediği araştırılmıştır. Bu çalışmaların hepsi, bireylerin kendi ulusal sınırları içindeki yoksulluğa odaklanmışlar, diğer ülkelerdeki yoksulluğa ilişkin yüklemelerin çalışılması ihmal edilmiştir. Bu alanda son yıllarda gerçekleştirilen birkaç çalışmada (Furnham ve Gunter, 1989; Harper, Wagstaff, Newton ve Harrison, 1990), 'birinci dünya ülkeleri'nde yaşayan insanların 'üçüncü dünya ülkeleri'ndeki yoksulluğun nedenleri için yaptıkları yüklemeler araştırılmıştır. Bu çalışmalardan ortaya çıkan yüklenme faktörleri, daha önceki çalışmalara benzer sonuçlar vermişse de, bunlara, 'üçüncü dünya ülkeleri hükümetlerinin verimsizliği' ve 'sömürü' gibi yeni faktörler de eklenmiştir.

Yoksulluk hakkındaki nedensel yüklemelere odaklanan bu çalışmalar, yoksulluğun farklı anlamlandırılma biçimleri olma olasılığını çok dikkate almamışlar ve bu konuda bir tartışma yürütmemişlerdir. Araştırmaların çoğunda, yoksulluk tanımı, ya salt bir ekonomik kategori olarak gelir düzeyine indirgenmiş ya da 'denek'lerin kendi algılarına bırakılmıştır. Her iki durumda da, yoksulluğun, sanki sabit, cisimleşmiş, homojen tanımlanabilir bir olgu olarak görüldüğü izlenimi edinilmektedir. Daha da önemlisi, bu çalışmaları daha geniş bir kuramsal çerçevede değerlendiren birinin, Harper'ın (1996) da vurguladığı gibi, bir durum olarak yoksulluğun psikologlar tarafından her nasılsa ortaya çıkmış, orada öylece duran bir olguymuş gibi anlaşıldığından şüphelenmemesi zordur. Bununla ilişkili olarak, yoksulluk doğal, verili ve her zaman bizimle birlikte olan bir olgu olarak tarih aşırı bir biçimde sunulmaktadır. Sosyal psikolojik çalışmalardaki bu örtük sayılılarla, yoksulluğu tarihsel, ekonomik ve sosyal süreçlerin bir çıktısı olarak görmek zorlaşmaktadır. Benzer olarak, böyle bir perspektiften yoksulluğun zaman ve kültüre göre değişen doğasını ve yaşlılar, çocuklar, engelliler, kadınlar gibi farklı gruplar tarafından farklı olarak deneyimlendiğini takdir etmek çok mümkün görünmemektedir.

Yoksulluğa ilişkin yüklenme çalışmalarında dikkat çekilmesi gereken diğer bir nokta, yoksulluk olgusunun herhangi bir adalet kuramıyla ilişkilendirmeye yönelik bir çaba gösterilmemiş olmasıdır. Mantıksal olarak, yoksulluğun sosyal eşitsizlikle birlikte ele alınması gerekir. Alcock (1993), eşitsizlikle yoksulluğun ilişkili olmasına rağmen bir ve aynı kavramlar olmadığını ileri sürmektedir. İki arasındaki en önemli ayrımın, yoksulluğun moral ve politik tonlar içermesi, eşitsizliğin ise sadece betimsel bir kavram olmasıdır. Yani, eşitsizlik duruma ilişkin bir saptamadır. Kabul edilip edilmemesi bir görüş meselesidir. Genellikle, eşitsizlik kabul edilebilir mi, edilirse ne kadarı kabul edilir türden tartışmalar yürütülmektedir. Oysa, yoksulluk sadece aşırı eşitsizlik değil ama en önemlisi kabul edilemez eşitsizliktir. Alcock, yoksulluğun doğal olarak politik bir problem olduğunu ama eşitsizliğe için böyle bir politik özelliğin olmadığını öne sürmektedir. Sosyal psikoloji literatüründe, yoksulluk hakkındaki görgül

çalışmalara adaletle ilgili sızan tek kavram, Lerner'in (1975) "adil dünya inancı" dır.

Lerner'a göre, insanlarda, ödül ve ceza ile bireyin onu hak edecek denli değerli ya da hak etmeyecek denli değersiz olması arasında bilinçdışı bir ilişki vardır. Yani daha gündelik bir dilde ifade edecek olursak, bu, "bu dünyada her insan layığını bulur" inancıdır. Lerner, insanların bu dünyanın adil bir yer olduğuna inanmaya ihtiyaçları olduğunu ileri sürmektedir. Adil dünya inancı ilk bakışta, yoksulluk nedenlerine ait yüklemeleri açıklıyor gibi görünse de, biraz daha yakından bakıldığında bu kavramın bizzat kendisinin açıklanmaya muhtaç olduğu görülecektir. "İnsanlar neden ve nasıl 'bu dünyada herkes layığını bulur'a inanmaya güdülenmişlerdir?" sorusu, bizi doğrudan bu inancın politik doğurguları üzerinde düşünmeye itecektir. Gerçekte, hangi kuramsal paradigma içinde ele alınır sa alınsın, toplumsal güç ilişkilerinin hesaba katılmadığı bir yoksulluk çalışması, yoksulluğun politik doğasını tamamıyla göz ardı etmiş olacaktır.

Sosyal psikolojide son yirmi yıllık gelişmelere damgasını vuran alternatif psikolojilerden biri olarak söylem psikolojisi, anaakım pekçok kuramı yapışöktüme uğratmıştır. Foucaaldiye söylem çözümlemesinin psikoloji içindeki izleyicilerinden biri olan Parker'ın (1989) gerçekleştirdiği yükleme kuramının yapışöktümü de bunlardan biridir. Harper (1996) da, Parker'ın bu çözümlemesinden etkilenerek, yükleme kuramı paradigması içinden yapılan yoksulluk çalışmalarını eleştirmiş ve söylemsel bir yoksulluk çalışmasının, yoksulluğu anlama çabasına getirebileceği olası açılımlardan söz etmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse, Harper'a göre, geleneksel yükleme paradigmasını, bireyselci, değişmez ve istikrarlı oluşuyla, olgunun inşa edilmiş olma özelliğini reddetmekle ve olgunun nedenlerine yönelik yapılan yüklemelerin olası sonuçlarını, özellikle ideolojik sonuçlarını ihmal etmekle eleştirmek olasıdır. Harper, yoksulluğa ilişkin söylemsel bir perspektifin tüm bu eleştiri noktalarını ortadan kaldıırabileceğini ileri sürmektedir.

Söylem psikolojisinin, yoksulluk hakkında, bugüne kadar yoksulluk çalışmalarında sanki bir veriymiş gibi garanti altına alınmış pekçok sayıltıyı sarsması, sorgulaması anlamında yeni ve önemli pekçok şeyi söyleme kapasitesi olduğuna hiç şüphe yoktur. Ancak bu yazıda, söylem psikolojisiyle aynı meta-kuramsal öncülleri paylaşmayan ama yoksulluk ya da başka bir sosyal olguya anaakım sosyal psikolojik kuramlardan farklı ve eleştirel bir perspektifle bakmamızı sağlayacak olan sosyal kimlik kuramı söz konusu edilecektir.

Sosyal Kimlik Kuramı ve Yoksulluk

Tajfel'in geliştirdiği sosyal kimlik kuramı (1978), grup ve gruplararası davranışları, bireysel ve kişilerarası psikolojik süreçlerle açıklamaya çalışan sosyal psikolojik yaklaşımlara tepki olarak, daha "sosyal" bir sosyal psikoloji üretme gereğinden ortaya çıkmış bir gruplararası ilişkiler kuramıdır.

Sosyal kimlik, Tajfel tarafından "bireyin, ilgili grubun üyeliğine duygusal bir önem ve değer atfının eşlik ettiği, belirli sosyal gruplara ait olma bilgisi (1978;s.63)" olarak tanımlanmıştır. Diğer bir deyişle, sosyal kimlik, grup üyeliğinin sosyal psikolojik bir tanımlamasıdır. Tajfel, bu tanımın, sonu gelmez "kimlik nedir?" tartışmalarına girmemek ve sadece gruplararası bir kuramda kullanılmak amacıyla benimsenmiş ve bu yüzden kasıtlı olarak sınırlı tutulmuş olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, Tajfel, sosyal kimlik kavramını statik anlamda sosyal kimliğin "ne olduğu"nu betimlemek için değil, bireyler tarafından gözlenen, beklenen, korkulan, istenen ya da planlanan "objektif" sosyal değişme durumlarına aracılık eden bir nedensel mekanizma olarak kullandığında ısrar etmektedir.

Sosyal kimlik kuramına bu genel girişten anlaşılacağı üzere, bu kuram herhangi bir özgül sosyal psikolojik olguyu -saldırıcılık, ayrımcılık, yoksulluk vb.- açıklama çabasında değildir. Ancak kuram, çeşitli sosyal olguları açıklamada bir çerçeve oluşturacak pekçok temel öncül barındırmaktadır. Örneğin bugüne kadar ırk, cinsiyet ayrımcılığından futbol taraftarları arasındaki şiddete kadar çok çeşitli olguları açıklamada iyi bir referans noktası olmuştur. Argyle (1995), sosyal kimlik kuramının sosyal sınıfları da açıklama gücünün olduğunu ileri sürmektedir. Çok açıktır ki bir sosyal sınıfa aidiyetle daha klasik anlamda tanımlanan küçük gruplara aidiyet çok farklıdır. Ancak Tajfel (1982), referans grubu, üyelik grubu vb. ayrımları bir kenara bırakarak, bilişsel olarak bireyin zihnindeki gruba odaklandığından, sosyal kimlik ve onun işleyiş mekanizmalarının küçük gruplardan ırk, ulus gibi çok geniş sosyal kategorilere uygulanabileceğini iddia etmektedir. Buradan hareketle, yoksulluğu sosyal bir kategori olarak algılamak ve bu kategori üyeliğini bir sosyal kimlik olarak kurmak oldukça meşru görünmektedir.

Aşağıda sosyal kimlik kuramının bir yoksulluk çalışmasıyla ilişkilendirilebileceği temel noktalar ele alınmıştır:

1. Sosyal kimlik kuramının üzerine dayandığı temel kabul, grup üyeliğinin insanların kimliğinin temel bir parçası olduğudur. Sosyal kimlikler, iç-grubun karşılaştırılabilir dış-gruplarla yapılan sosyal karşılaştırmalar sonucu elde edilir ve sürdürülür. İnsanların olumsuz bir benlik kavramındansa olumsuz bir benlik kavramına yönedikleri veri olarak alınırsa, kurama göre, gruplararası karşılaştırmalar, içgruba olumlu bir farklılık yüklemek üzere içgrup yanlılığı içerecektir. Toplumda alt statüde bulunan grupların, nesnel olarak pekçok değerlendirici boyutta (ör; zenginlik, eğitimle elde edilen başarı vb.) aşağı olmaları dolayısıyla, kendileri lehine olumlu farklılık yaratacak karşılaştırma yapmaları oldukça zor görünmektedir. Dolayısıyla, alt statülü gruplarda yer alan kişilerin, daha olumlu bir sosyal kimliğe sahip olabilmek için statülerini yükseltmeye güdülenecekleri beklenebilir. (Tajfel, 1978).

2. Statülerini yükseltmeye güdülenen grup üyeleri için iki temel strateji vardır. Birisi, düşük-statülü gruptan ayrılarak yüksek statülü gruba bireysel geçiş olanağının aranması. Bu aşağıdan yukarı bireysel hareketlilik ya da "sosyal hareketlilik" stratejisidir. Diğeri, düşük statülü grubun göreceli statüsünü grup olarak

yükseltmeye çalışmasını içeren grup hareketliliği ya da Tajfel'in deyimiyle "sosyal değişme" stratejisidir (Tajfel, 1978).

3. Sosyal kimlik kuramına göre, grubun dezavantajlı statüsüne nasıl tepki vereceğinin temel belirleyicileri gruplararası yapıya ilişkin algılarıdır. Eğer yapı, gayrimeşru ya da istikrarsız olarak algılanıyorsa, dezavantajlı grubun üyeleri varolan gruplararası yapının alternatiflerinin farkına varacaklardır. Kuram, bu farkındalığın, dezavantajlı grubun, kendi görelî durumlarını iyileştirmek için çeşitli kolektif tepkilere yol açacağını öngörmektedir. Eğer, varolan gruplararası yapının alternatifi olmadığı algılanıyorsa, o zaman da ya aşağıdan yukarı bireysel bir geçiş yolu aranacak ya da dezavantajlı durum kabul edilecektir. Algılanan gruplararası yapıya ilişkin üçüncü bir faktör, gruplararası sınırların geçirgenliğidir. Yine çok genel olarak, gruplararası sınırların geçirgen olarak algılanması bireysel geçiş stratejisine, sınırların kapalı olduğu algısı grup hareketliliğine yol açacaktır. (Tajfel, 1978).

4. Kuramın bir yoksulluk çalışmasıyla ilişkilendirilebilecek son bir noktanın da vurgulanması gerekir. Sosyal kimlik kuramı, gruplararası yapının "sosyal değişme" lehine algılanmasının her durumda kolektif bir hareketle sonuçlanacağını öngörmez. Sosyal değişmeye ilişkin algı, bireylerin statükonun potansiyel bilişsel alternatiflerini ortaya koyamamaları durumunda sosyal yaratıcılık stratejilerine yol açabilir. Alt statüdeki grubun kendinde olumlu özellikler "keşfetmesi", grubun kendini daha benzer olanlarla karşılaştırmaya yönelmesi vb. gibi stratejilerin kullanımına yol açabilir.

Yukarıda, sosyal kimlik kuramının, bir yoksulluk çalışmasına çerçeve oluşturabilecek öncülleri çok genel hatlarıyla verilmiştir. Yukarıda verilen herbir öncülün geniş ve ciddi açılmaya ihtiyacı vardır. Gerçekte bu öncüllerin sınındığı, ağırlıklı olarak deneysel çalışma içeren hacimli bir literatür mevcuttur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, sosyal kimlik kuramının kimi uygun öncüllerini bir yoksulluk araştırmasına uygulanması çabasının, çok doğal olarak kuramın özgül denencelerini sınamak gibi amacı olamaz. Amaç, daha ziyade, sosyal kimlik kuramının yoksulluğu anlamada ne kadar yararlı bir kuramsal çerçeve sağladığını görmek olabilir.

Yukarıda yoksulluk ve sosyal kimliğe ait çizilmeye çalışılan kuramsal çerçeve temelinde olası bir yoksulluk çalışmasının sorabileceği sorular şunlar olabilir?

1. "Yoksullar" yaşadıkları toplumu nasıl bir sosyoekonomik bir bölümlenmeye uğratmaktadırlar ya da aynı anlama gelmek üzere toplumsal hiyerarşiyi nasıl algılamakta ve kendilerini bu hiyerarşide nerede konumlandırmaktadırlar?

2. Kendilerini diğer "sosyal sınıf (3)"larla karşılaştırmaktalar mı, kimlerle ve nasıl?

3. Yaşadıkları toplumdaki sosyoekonomik bölümlenmeyi sorgulama tarzları ve buna ilişkin adalet algıları nedir? Bölümlenmenin meşruiyetine ilişkin algı ve inançları nelerdir?

4. Kendilerini yerleştirdikleri hiyerarşik konum itibarıyla, yoksullar benlik-saygısı ve benlik-değerlerini nasıl kurmaktadır?

5. Toplumsal hiyerarşide yükselme olasılıklarını ilişkin algı ve inançları nedir? Ne tür çıkış yolları algılamaktadırlar? Sosyal kimlik kuramının terminolojisiyle dezavantajlı konumdan çıkma stratejilerine ilişkin algı ve inançları nelerdir?

NOTLAR

- (1) Küresel düzeyde yoksulluğa ve zenginliğe işaret eden ve bölgeler ve ülkeler arasındaki farklılıkları da ortaya koyan daha ayrıntılı istatistiksel veriler için bkz. Toplum ve Bilim, 89, 2001 (Yoksulluk ve Yoksunluk sayısı).
- (2) Yoksulluk hakkında yapılan yükleme çalışmalarının kapsamlı bir gözden geçirilmesi için Furnham ve Lewis'e (1986) bakınız.
- (3) Burada kullanıldığı haliyle "sınıf" kavramına sosyoloji ya da siyaset bilimleri literatüründe verilen anlamlar yüklenmemekte, daha basit olarak sosyoekonomik bir kategorilendirmeyi ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Alcock, P. (1993). *Understanding Poverty*, Macmillan Press, London.
- Argyle, M. (1995). *The Psychology of Social Class*, London: Routledge
- Can, K. (2001). Şanlıurfa'da Yoksulluk Manzaraları, *Toplum ve Bilim*, sayı 89.
- Erbaş, F. (1996). "Kutsal Mazlumluğun" Psikopatolojisi, *Toplum ve Bilim*, sayı 70.
- Erdoğan, N. (2001). Türkiye'de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine, *Toplum ve Bilim*, sayı 89.
- Feagin, J.R. (1972). Poverty: We Still Believe that God Helps Those Who help Themselves, *Psychology Today*, November, 101-129.
- Furnham, A. & Lewis, A. (1986). *The Economic Mind: The Social Psychology of Economic Behavior*, New York: St Martins Press.

- Furnham, A. & Gunter, B. (1989). *The Anatomy of Adolescence: Young People's Social Attitudes in Britain*, Routledge, London.
- Friedmann, J. (2001-2). Yoksulluğu Yeniden Düşünmek: Yetkilendirme ve Yurttaşlık Hakları, *Doğu Batı*, sayı 17, Kasım, Aralık, Ocak sayısı.
- Harper, D.J. (1996). Accounting for Poverty: From Attribution to Discourse, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 6, 249-265.
- Harper, D. J., Wagstaff, G. F., Newton, J.T. & Harrison, K. R. (1990). Lay Causal Perceptions of Third World Poverty and The Just World Theory, *Social Behavior and Personality*, 18, 235-238.
- İnsel, A. (2001). İki Yoksulluk Tanımı ve Bir Öneri, *Toplum ve Bilim*, sayı 89.
- Koray, M. (2001). "Ötekileşen" Yoksulluk, *Toplum ve Bilim*, sayı 89.
- Lerner, M. (1975). The Justice Motive in Social Behavior, *Journal of Social Issues*, 31, 1-19.
- Oruç, Y. M. (2001). Küresel Yoksulluk ve Birleşmiş Milletler, *Toplum ve Bilim*, sayı 89.
- Parker, I. (1989). *The Crisis in Social Psychology and How to End It*, London: Routledge.
- Tajfel, H. (1978). *Differentiation Between Social Groups*. London: Academic Press.
- Tajfel, H. (1982). "Instrumentality, Identity and Social Comparison" in H. Tajfel (ed.), *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.